

Nuttige illusies puur geluk?

Koendert Rook & Jan Willem Wieland

1. Boudry's reactie

Veel mensen houden er positieve illusies op na, en geloven dat ze een bovengemiddeld goede partner, docent, collega, ouder, en wat niet, zijn. Dat zijn vaak illusies, want niet iedereen kan bovengemiddeld zijn. Psychologisch onderzoek suggereert dat zulke illusies heilzaam kunnen zijn.¹ In reactie op Wieland (ANTW 2016), bestrijdt Maarten Boudry dat: positieve illusies zijn – net als andere illusies – gevaarlijk, en *als* ze in een enkel geval toch nuttig uitpakken, dan is dat louter toeval. Kortom: er zouden geen nuttige illusies bestaan waar het nut niet aan toeval te wijten is. Dit is de stelling die wij zullen betwisten.

Natuurlijk zullen we niet ontkennen dat er illusies per toeval nuttig kunnen zijn. Beschouw:

Ik leef in de waan dat mijn vlucht vertrekt om 10 uur in plaats van om 8 uur. Daardoor kom ik te laat aan op de luchthaven. Mijn vlucht is al vertrokken. Maar terwijl ik in de luchthaven wacht op een volgende verbinding, hoor ik op de radio dat mijn geplande vlucht is neergestort. Wat een geluk dat ik me vergiste over het vertrekkur! Mijn illusie was in dit geval niet enkel nuttig, ze was levensreddend. Maar uit dat punt volgt weinig: ik heb gewoon geluk gehad. (Boudry 2017: 387)

Maar beschouw ook Boudry's tweede casus:

Stel dat een doctoranda er bij aanvang van haar onderzoek van overtuigd is dat ze haar doctoraat binnen een termijn van drie jaar kan indienen. In werkelijkheid zal het haar zes jaar kosten. Indien ze dat op voorhand had geweten, zou ze nooit de motivatie gehad hebben om eraan te beginnen. Niettemin is ze op het einde van de rit nog steeds blij dat ze haar doctoraat heeft behaald, en bedenkt ze zich dat haar zelfoverschattende illusie voordelig uitdraaide. Zonder die illusie had ze wellicht nooit de motivatie gevonden. Maar eigenlijk heeft ze gewoon *cognitief geluk* gehad. In een alternatieve wereld die slechts licht verschilt van de hare, sturen die extra drie jaar haar levensplannen

¹ Taylor & Brown (1988) en het vervolgdebat. Zie Sharot (2011) voor een overzicht van recent onderzoek naar de 'optimisme bias'.

helemaal in de war, en beklagt ze zich achteraf dat ze zichzelf zo verkeerd heeft inschat en zoveel tijd heeft verspild. (Boudry 2017: 388)

Kortweg zullen wij betogen dat er varianten op laatstgenoemde casus bestaan waar het nut *geen* kwestie van toeval is. Voor een nader af te bakenen set van illusies geldt: ze kunnen heilzaam zijn voor mensen die er daadwerkelijk in verkeren, én ze zijn niet toevallig heilzaam.

2. Begrippen

We zullen om te beginnen de begrippen afbakenen: illusie, nut, toeval.

Illusie. Onder illusies verstaan we opvattingen die onwaar zijn, maar waarvan degene die ze heeft niet weet (of gelooft) dat ze onwaar zijn. Dat je je proefschrift binnen drie jaar af zal ronden is bijvoorbeeld een illusie, als je dat wel gelooft, maar wanneer het niet lukt, en je ook niet wist dat het niet zou lukken.

Deze definitie sluit bepaalde waanbeelden die in algemeen taalgebruik illusies worden genoemd uit. Zo is een optische illusie over het algemeen onwaar. Je krijgt het idee dat de oppervlakte van een voorwerp draait als je ernaar kijkt wanneer je daaraan voorafgaand in het centrum van een draaiende spiraal hebt gestaard, maar je weet dat de oppervlakte niet werkelijk draait. Toch lukt het je niet aan de illusie te ontsnappen, en blijft het voor tenminste een bepaalde tijd bestaan. Over deze illusies hebben wij het niet.

Nut. Wanneer zijn illusies nuttig? De promovenda heeft haar proefschrift afgerond. Drie jaar later dan gepland, maar zonder de illusie was het niet gelukt. Ze zou niet eens begonnen zijn (zo is de aanname).

Om het precieze nut te bepalen hebben we een specifieke waardetheorie nodig, en die kan meer of minder subjectief zijn. We kunnen zeggen dat de illusie nuttig was puur omdat de gedachte aan haar prestatie haar vrolijk stemt. Of dat het haar verlangen vervult om een belangrijke intellectuele prestatie te leveren. Of wellicht is het objectief belangrijk dat zulke intellectuele prestaties worden geleverd. Wij nemen aan dat subjectieve waarde al goed genoeg is om aan te tonen dat niet elke nuttige illusie gestoeld is op toeval.

Dat betekent kort gezegd dat één tegenvoorbeeld waarin iemand in een illusie verkeert die nuttig is voor haar persoonlijk en waarvan het nut niet te wijten is aan toeval al voldoende zou zijn om onze stelling te bevestigen. Een objectievere beschouwing hangt af van wat objectief waardevol is en is in die zin en binnen deze discussie altijd betwistbaar. Ten behoeve van de robuustheid van onze stelling lijkt het ons echter zinvol casussen te bespreken die gestoeld zijn op waarden waarvan wordt verondersteld dat die door een grote groep mensen wordt gedeeld.

Toeval. Boudry stelt dat het een kwestie van geluk is als illusies nuttig uitpakken. Met ‘geluk’ wordt hier toeval bedoeld (*luck*), niet het goede leven (*happiness*). Om deze verwarring te voorkomen kiezen wij hier voor de term

‘toeval’. Iets is een kwestie van toeval als het makkelijk niet had kunnen optreden. We kunnen dit – net zoals Boudry – verder specificeren in termen van mogelijke werelden. Volgens deze zogeheten ‘modale’ definitie is iets toeval als hetzelfde zich niet voordoet in alternatieve mogelijke werelden waar verder alles hetzelfde is.

Maar wat is ‘cognitief geluk’ waar Boudry over spreekt? Dit zou betrekking kunnen hebben op de *waarheid* van opvattingen: het is toeval dat iemands opvatting waar is desda haar opvatting makkelijk onwaar had kunnen zijn. In alternatieve werelden waar alles verder hetzelfde is (de persoon heeft dezelfde informatie beschikbaar, dezelfde methode om die informatie te verwerken, etc.), is de opvatting onwaar (vgl. Pritchard 2005: h. 6). Dat is in het geval van de promovenda echter niet het geval. Het is niet zo dat de uitspraak ‘ik zal mijn proefschrift binnen drie jaar afronden’ toevallig waar is (ze is onwaar).

Het toeval uit Boudry’s casussen slaat eerder op het *nut* van de illusie: het is toevallig dat de illusie voor de promovenda goed uitpakte, want voor hetzelfde geldt ‘sturen die extra drie jaar haar levensplannen helemaal in de war.’ Algemeen gesteld is het dan toevallig dat iemands illusie goed uitpakt desda de illusie gemakkelijk niet goed uit had kunnen pakken. In alternatieve werelden waar alles verder hetzelfde is, heeft de illusie geen nuttige gevolgen. Aan dit toeval is weinig ‘cognitiefs’, en daarom zullen we de kwalificatie laten vallen, en verder enkel spreken over ‘toeval’.

Nu kun je denken: dat de illusie in alternatieve werelden slecht heeft uitgepakt voor de promovenda maakt toch niet uit voor de actuele wereld? In de actuele wereld heeft ze er wel degelijk profijt van. Maar daar gaat Boudry mee akkoord. Illusies kunnen in enkele gevallen inderdaad nuttig uitpakken, maar dat is dan puur toeval. Aldus Boudry: ‘Mogelijk blijkt [de illusie] toch heilzaam te zijn, maar dan hebben we gewoon geluk gehad.’ (2017: 388) Wat ons betreft is dit een vals dilemma: er zijn ook illusies die nuttig zijn, maar niet per toeval.

3. Argument

Onze casus betreft een jongetje van acht die graag succesvol en beroemd wil zijn. Hij heeft de opvatting dat *hij een bovengemiddeld talent heeft voor voetbal en dat hij het nationale elftal kan halen als hij er zijn best voor doet*. We nemen aan dat deze opvatting nuttig kan zijn in verschillende opzichten (à la Taylor & Brown 1988). Het motiveert het jongetje om twee keer in de week te trainen en goed voor zijn lichaam te zorgen. Door de training leert hij andere jongetjes en meisjes kennen (waarvan een groot deel eveneens denkt dat ze succesvol en beroemd gaan worden). Hij beweegt gemiddeld meer dan zijn klasgenootjes wat een positieve invloed heeft op zijn schoolprestaties.

We stellen ons vier scenario’s voor:

- (1) Het jongetje blijkt veel talent te hebben. Hij wordt inderdaad een succesvol en beroemd voetballer, en wint met het nationale team veel

prijzen. Doordat hij enorm veel moet trainen en veel in het buitenland woont, raakt hij het contact met zijn familie kwijt en na zijn voetbalcarrière raakt hij in een depressie.

- (2) Het jongetje blijkt weinig tot geen talent te hebben. Hij wordt geen succesvol en beroemd voetballer. Sterker nog, hij wordt in het dorp en op het sportveld gepest om zijn prestaties. Zijn zelfbeeld raakt negatief verstoord.
- (3) Op 18-jarige leeftijd breekt de jongen zijn been. De breuk blijkt meervoudig en het duurt lang voordat hij revalideert. Een voetbalcarrière zit er niet meer voor hem in. Hij wordt verpleegd door een leuke jongeman met wie hij een relatie krijgt en later trouwt.
- (4) Het jongetje kan gemiddeld voetballen. Een succesvol en beroemd voetballer wordt hij niet. Wel speelt hij een aantal jaren in het eerste elftal van de plaatselijke voetbalclub. Daarna wordt hij verdienstelijk jeugdtrainer en hij oefent bij diverse voetbalclubs verschillende bestuurlijke functies uit. Hij wordt daarbij gewaardeerd om zijn inhoudelijke voetbalkennis. Hij moet voor zijn werk een aantal keer verhuizen en weet in nieuwe dorpen en steden steeds gemakkelijk aansluiting te vinden door zijn voetbalachtergrond en kennis.

In scenario (1) blijkt de opvatting van het jongetje – dat hij een bovengemiddeld talent heeft en in het nationale elftal komt – geen illusie. De opvatting die de jongen op jonge leeftijd koestert blijkt waar, hoewel deze uiteindelijk desastreus voor hem verloopt. In scenario (2) heeft de illusie een louter negatieve uitkomst, terwijl deze in scenario's (3) en (4) juist positief uitpakt.

Wat ons betreft overziet Boudry het laatste geval: (4). Volgens hem zijn alle nuttige illusies een kwestie van toeval, en zou scenario (4) van dezelfde orde zijn als (3). Maar dat klopt niet.

In (3) is het nut inderdaad toevallig (volgens de gegeven modale definitie). Immers, de jongen vindt *niet* de liefde van zijn leven in alternatieve werelden waar bijna alles hetzelfde is: hij breekt zijn been niet, of wordt verpleegd door iemand anders met wie hij geen relatie krijgt.

Maar in (4) is het nut *geen* kwestie van toeval. In alternatieve werelden waarin bijna alles hetzelfde is (waar hij nog steeds gemiddeld getalenteerd is, dezelfde interesse ontwikkelt voor voetbal, etc.), vindt hij nog steeds werk en waardering in de voetbalwereld. De sport wordt in Nederland door zo'n 1,2 miljoen mensen beoefend en kent een zeer rijk verenigingsleven. Aansluiting vinden op diverse plekken is voor (4) vanwege zijn voetbalachtergrond vrij eenvoudig, en allerminst een kwestie van toeval. Kortom: er bestaan wel degelijk illusies die niet toevalligerwijs nuttig uitpakken.

4. Discussie

We zullen besluiten met een discussie van zojuist gegeven argument, en de laatste in breder perspectief plaatsen.

1.

Allereerst kun je denken dat het nut in (4) nog steeds een kwestie van toeval is, dan niet in de besproken modale zin, maar in een andere meer *epistemische* zin (vgl. Stoutenburg 2015). De vraag is inderdaad of de voordelige gevolgen voorzien waren *door de jongen zelf*. Had hij op voorhand overwogen dat, als zijn plan zou mislukken, hij alsnog kennis zou opdoen die hij elders in de voetbalwereld zou kunnen benutten? Als hij daar geen rekening mee had gehouden, dan kunnen we, epistemisch genomen, nog steeds van toeval spreken.²

Als hij echter wel rekening heeft gehouden met het mislukken van de illusie dan voelt dat op zijn minst paradoxaal. Immers, wanneer hij in de illusie verkeert dat hij in het nationale elftal komt, en de stellige overtuiging heeft dat de voorgestelde wereld de enige wereld is, dan is op het eerste gezicht vreemd om rekening te houden met een alternatieve wereld.

Echter, wanneer dat in breder perspectief wordt bekeken vervalt deze beperking. Hoewel zijn illusie voor hém de enige mogelijke wereld is, is in het in diezelfde wereld heel goed mogelijk dat hij andere talenten ziet waarvan hij verwacht dat zij minder succesvol zullen zijn dan hijzelf. Het is niet vreemd om een voorstelling te maken van een realistische route voor zijn concurrenten die uiteindelijk ook realistisch blijkt voor hemzelf. Hij houdt in die zin geen rekening met het falen van zijn eigen plan, maar is zich wel degelijk bewust van het feit dat wanneer zijn plan net als bij anderen gedoemd zou zijn te mislukken, er een alternatief zou zijn geweest.

In het geval dat hij er echter geen rekening mee houdt, verdwijnt het verschil tussen (3) en (4). In (3) had de jongen ook niet overwogen dat hij de liefde van zijn leven zou ontmoeten, en dan zit hij in precies hetzelfde schuitje als (4) – wat ons centrale punt teniet doet.

2.

Natuurlijk is het niet zo dat kinderen zich allemaal laten motiveren door een opvatting als ‘ik ben bovengemiddeld getalenteerd en kom in het nationale elftal.’ Het zullen er veel zijn (veel te veel), maar niet iedereen. Je kan je ook laten leiden door een *verlangen* dat je in het nationale team komt, of door *hoop* dat je dat haalt, of door iets veel vagers, een pro-attitude naar de sport, zonder verdere duidelijke propositionele inhoud.

Van Leeuwen (2009: 116-7) suggereert dat er in gevallen als bovenstaande eerder sprake is van een ‘verbeelding’ dan van een opvatting. Als je de opvatting hebt dat je succesvol wordt geloof je dat dat waar is. Als je enkel een

² Dank aan Maarten Boudry voor een variant van deze reactie.

verbeelding hebt, maak je enkel een voorstelling van het succes, als een mogelijkheid, zonder daarbij ook te geloven dat dit gaat gebeuren.

Wat ons betreft gaat Van Leeuwens suggestie soms op. Soms beelden mensen zich mogelijke toekomstscenario's in. Belangrijk voor ons argument is echter dat in *andere* gevallen mensen zich niet enkel inbeelden wat er zou kunnen gebeuren, maar ook echt een opvatting vormen over wat er zal gebeuren.

Bovendien lijken verbeeldingen niet precies dezelfde voordelen te hebben als opvattingen. Iemand die daadwerkelijk gelooft dat hij succesvol wordt zal waarschijnlijk harder werken, en meer zijn best doen om tegenslagen tegen te gaan, dan iemand die zich enkel een voorstelling maakt van het succes.

Ons punt is overigens *niet* dat je de voordelen niet zonder de illusie zou kunnen verkrijgen. Je kunt ook realistischer in het leven staan, tegen jezelf zeggen dat je kansen klein zijn, maar dat je nog steeds alles op alles zal zetten om zo goed mogelijk te worden, en dat je je voetbalkennis ook op andere manieren kan benutten mocht het mis gaan. En wellicht kun je ook *direct* een opleiding volgen tot trainer of bestuurder, zonder eerst een speelcarrière te ambiëren. Ons punt is eerder dat *als* je bepaalde zaken behaald naar aanleiding van een illusie, ze niet altijd aan het toeval te wijten zijn.

3.

Uiteraard is het mogelijk te debatteren over het nut van de illusie. Dat het verenigingsleven een belangrijk sociaal aspect is van de Nederlandse samenleving lijkt evident, maar kan worden betwist, evenals het nut van goede voetbaltrainers en bestuurders van verenigingen.

Wellicht kan de subjectiviteit van het nut verder worden ingeperkt door te focussen op de economische gevolgen van illusies. Bijvoorbeeld als volgt: voorafgaand aan het WK-voetbal 2014 verkeerde 18 procent van de 143 duizend Nederlandse deelnemers aan een enquête (georganiseerd door ING) in de illusie dat Nederland wereldkampioen zou worden.³ Naarmate het WK vorderde werd het aantal geïllusioneerden zelfs groter: rond de kwartfinale was het percentage deelnemers dat in de illusie verkeerde dat Nederland wereldkampioen zou worden circa 45 procent.

Geloof in een goede afloop zorgt voor meer toeschouwers en hogere kijkcijfers. Om een voorbeeld te geven: in november 2017 werd de voetbalwedstrijd Nederland – Schotland door een kleine twee miljoen mensen minder bekeken dan die van een maand eerder tegen Zweden toen Nederland nog een kans maakte op plaatsing voor de eindronde in Rusland in de zomer van 2018.⁴ Supermarkten die op wedstrijddagen van het Nederlands elftal de

³https://www.ing.nl/nieuws/nieuws_en_persberichten/2014/07/hoe_voorspelde_nederland_het_wk_utrecht_en_mannen_beste_voorspellers.html

⁴ <https://www.ad.nl/show/kijkcijfers-oranje-drastisch-gedaald-na-verkeken-kans-op-wk~afb7dad3/>

omzet significant zien toenemen profiteren derhalve direct van een hoger aantal geïllusioneerden.⁵

Men zou hier tegenin kunnen brengen dat economisch gewin gebaseerd op illusies moreel onjuist is, dat het ontoelaatbaar is om mensen in de waan te houden om aan ze te verdienen. Het probleem is echter dat dergelijke illusies *niet* paternalistisch in stand worden gehouden. Men weet simpelweg niet, en kan simpelweg niet weten, wie het WK-voetbal gaat winnen voordat het laatste fluitsignaal in de finale heeft geklonken. Ondanks dat zijn er mensen die in de illusie verkeren dat een bepaald land de wereldtitel binnensleept en die illusies hebben dus naast een sociaal ook een economisch nut.

4.

Onze casus is geen losstaand, exclusief geval. Andere voorbeelden van illusies die in dezelfde categorie vallen zijn opvattingen dat je een bovengemiddeld goede of succesvolle partner, ouder, collega, docent, etc. bent of wordt. Deze opvattingen moeten niet helemaal losgezongen zijn van de werkelijkheid. Je moet wel een zeker talent hebben, want anders gaat het mis zoals bij de jongen in (2). Maar het blijven illusies: de blik is te optimistisch, de opvattingen betreffen al te positieve – onware – opvattingen over onszelf.

Natuurlijk kan een illusie meer of minder lokaal zijn. Je kan geloven – en het mis hebben – dat je beroemd wordt, dat je een bepaalde baan vindt, dat de competitie wel meevalt, dat je talent hebt, dat speeltijd geen indicatie vormt voor het talent dat je hebt, en zo verder. Geloven dat je een beroemd voetballer wordt als je talent hebt is iets anders dan dit geloven als je geen talent hebt. De jongen in (4) begaat deze fout niet.

Ook kan een illusie meer of minder gedeeld zijn met anderen. Het kan zijn dat je omgeving in dezelfde illusie verkeert, dat je familie en vrienden ook heilig in je talenten en carrière geloven. Maar het kan ook zijn dat jij enkel in de illusie leeft, en dat anderen wel beter weten. Wat niet kan is dat jij *zelf* een sterk vermoeden hebt dat je in een illusie leeft, want dan geloof je er niet echt meer in.

Dit brengt ons naar het laatste punt. *Wat nu we bovenstaande weten?* Wat nu we weten dat het nuttig kan zijn – zonder toeval – om te denken dat we bovengemiddeld goede filosofen zijn (bijvoorbeeld), en om *te* optimistisch de toekomst tegemoet te treden. Moeten we nu strategieën najagen om illusies van type (4) te verkrijgen, of wellicht te behouden? En: kunnen we dat wel, ervoor kiezen om te volharden in onwaarheden (zonder in de paradox te geraken waar Boudry het over heeft)? Misschien niet, maar dat is een andere kwestie.

⁵ https://www.ing.nl/media/ING_wkonomie14-ing-economisch-bureau_tcm162-70238.pdf

Bibliografie

- Boudry, M. (2015) *Illusies voor gevorderden. Of waarom waarheid altijd beter is*. Antwerpen: Polis.
- Boudry, M. (2017) De Doxastische Catch-22 van nuttige illusies, *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* **109**, pp. 385-93.
- Pritchard, D. (2005) *Epistemic Luck*. Oxford: Oxford University Press.
- Sharot, T. (2011) The Optimism Bias, *Current Biology* **21**, pp. 941-5.
- Stoutenburg, G. (2015) The Epistemic Analysis of Luck, *Episteme* **12**, pp. 319-34.
- Taylor, S. E., en J. D. Brown (1988) Illusion and Well-Being: A Social Psychological Perspective on Mental Health, *Psychological Bulletin* **103**, pp. 193-210.
- Van Leeuwen, N. (2009) Self-Deception Won't Make You Happy, *Social Theory & Practice* **35**, pp. 107-32.
- Wieland, J. W. (2016) Recensie van Boudry 2015, *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* **108**, pp. 363-365.